تصنیف

سید یوشع بی اے (علیگ) حیدرآبادی،
جونیر لکچرار فارسی، اونیورسٹیٔ مدراس.

اپریل سنہ ۱۹۳۷ء

PRINTED AT THE G. S. PRESS, MOUNT ROAD, MADRAS.

عصامی نامہ

تصنیف

سید یوشع بی اے (علیگ) حیدر آبادی،
جونیر لکچرار فارسی، اونیورسٹیٔ مدراس.

اپریل سنہ ۱۹۳۷ء

التماس

فتوح السلاطین، تصنیفِ منظوم عصامی، یکے از شاهکارهائے ادبیهٔ پارسی و از نوادر و نفائسِ کتبِ تاریخ است که در هندوستان تالیف شده. ولے "بدبختانه" با این قدر و قیمت و بزرگیٔ شان از چندین صد سال از نظرِ عامّهٔ فضلا و ادبا مجهول بوده است، تا به حدّی که در هیچ از کتبِ تذکرهٔ معروف، چه مطبوعه و چه خطّی، از نامِ این شاعرِ شیرین مقال یاد نیاورده اند، و در کتبِ تواریخ هم، هیچ مورّخ از وَے اِسمے نبرده است، اِلّا نظام الدّین احمد بخشی و محمد قاسم فرشته که به تالیفِ خود شان در دو سه جائے او را سرسری یاد کرده اند. همهٔ این بحث و هر آنچه که در بابِ این شاهکارِ ادبیّه فراخورِ گفتن بود گفته و آورده ام در عصامی نامه که همچو یک مقدمه ایست آن کتابِ مستطاب را. لهٰذا اِعادهٔ آن در اینجا غیرِ لازم دانسته از آن صرفِ نظر می کنم.

وقتے که سال قبل به واسطهٔ اونیورستیهٔ مدراس نسخهٔ فتوح السلاطین، محفوظهٔ کتاب خانهٔ اِندیا آفس لندن، را یافتم از وجودِ نسخهٔ دیگر، هیچ اطلاعے نداشتم. و آن نسخه همچو واحدی نسخه

در دنیا شمرده می شد، چه در هیچ از فهارسِ کتاب خانهائے مهمّ هندوستان و اوروپا، که طبع گردیده است، نسخهٔ دیگر را نشان نمی دهند. بعد از تفتیش و تجسّسِ بسیار که درین خصوص نمودم، بارے اخیراً از حسنِ اتّفاق مطلّع شدم که یک نسخهٔ خوشے به کتاب خانهٔ شخصیِ مولوی محمّد غوث صاحب، در حیدرآباد دکن، محفوظ است.

فی الحال به جناب محمّد غوث صاحب نوشته از برائے عاریه دادنِ آن نسخه التماس نمودم. و ایشان از فراخدلی و به کمالِ مهربانی آن نسخه را فرستاده مرا بے اندازه خوش حال و متشکّر ساختند.

در خاتمه به فرِ توفیقِ ایزدِ کردگار امّید دارم که اونیورسیتیٔ مدراس همچنین کتاب مستطابِ فتوح السّلاطین را در آتیهٔ نزدیک به طبع رساندن موفّق شود.

سیّد یوشع

مورخه ۱۰ ماهِ فوریه سنه ۱۹۴۷ مسیحی.

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم
نحمدہٗ ونصلی علیٰ رسولہ الکریم

حمدِ باری تعالیٰ

بنامِ خدا می کشایم زبان   بدان ذاتِ بخشندۂ مہربان.
خدایا، یگانا، مہا، داورا،   جہان آفرینا، روان پرورا،
بہ وصفت نہ یاراست اندر زبان،   نہ از صد یکے شکر گفتن توان.
بہ صنعت اگر موشگافی کنم   نیارم کہ حمدِ تو وافی کنم.
بہ خاموشی شکرت بجا آورم،   خموشی است در عاجزی یاورم.

نعتِ سرورِ انبیا صلی اللہ علیہ وسلم

درِ دل کشایم بنامِ رسولؐ   ز درگاہِ "لولاک" جویم قبول.
ایا سرور و خاتمِ مرسلان،   توئی رحمت از بہرِ خلقِ جہان.
بہ ہر دو جہان رہنمایم توئی،   بہ دریائے کُن ناخدایم توئی.
ثنایت ازین بندۂ ناسزا   چہ آید کہ گویم، بگوئی مرا؟
ثنایت بہ ایزد رہا کردہ بہ،   چو یٰسٓ وطٰہٰ است در پردہ بہ.

۲

ذکرِ عصامیؒ رحمۃ اللہ علیہ

بر سبیلِ معرّفی

اَلا اے بزرگان و کار آگہان، — و یا خوشنوایانِ باغِ جہان،

الا اے حریفانِ فرزانہ فر، — کہ دارید از حالِ ماضی خبر،

بہ بُستانِ معنی خرامیدہ اید، — گلانِ تصانیف بو بُیدہ اید،

بخوانید اذکارِ پیشینیان، — بدانید احوالِ نام آوران،

بدانید فردوسیِؒ خوش بیان، — بدارید شہنامہ را بر زبان،

نظامیؒ و سعدیؒ شیرین زبان — ہم آن خمسہ و نیز ہم بوستان،

بدانید ہم خسروؒ و ہم حسنؒ[1] — ہمان خوش خیالانِ شیرین سخن،

غرض یاد دارید ازینان بسے، — ولے یاد نارید از یک کسے۔

دِریغا، ہمش نام نشنیدہ اید،
ز باغش یکے گل نبشنیدہ اید۔

نگویم، ولے، این خطائے شماست، — ہمانا خطاہائے اسلافِ ماست،

کہ گفتارِ او را نہان ساختند، — بہ نام و نشانش نپرداختند۔

چو کس با کمالش نشد معترف — بہ محرابِ نسیان شد او معتکف۔

بِبُردندش از یادِ مردم چنان — کہ، گوئی، نبودہ گہے در جہان۔

---

[1] امیر خسروؒ و حسنؒ بن علاے سجزی دہلوی۔
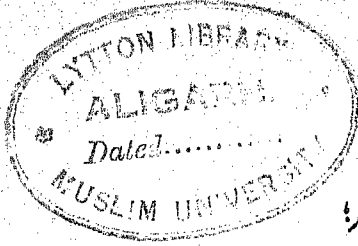
بہ وضعے جہان را نماند قرار؛
بلے، ہر جہان است ناپائیدار؛

کند بیدلی گہ، مدارا گہے؛ نہانی گہے، آشکارا گہے؛
بہ یک حال نبود بہ کس روزگار؛ گہے دشمن است و گہے دوستار۔

کنون، آن جفائے نہانی نماند،
بہ رویش حجابِ زمانی نماند،

ورق دورِ گردون بگرداندہ است؛ ہم آن بیدلی نیز درماندہ است۔
بیائید با من، آیا دوستان؛ برم تا شما را بدان بوستان؛
بسازیم آنجا یکے انجمن، بچینیم، آن گہ، گل و یاسمن۔
بیائید تا یک دو ساغر زنیم؛ بہ دورِ قدح سرخوشیہا کنیم؛
(من این نقلِ خوش در میانہ نہم؛ زجامِ طرب دادِ عشرت دہم)؛
زنام و نشانش کنم باخبر؛ بہ باغ و بہارش شوم راہبر؛
بگویم ز احوالِ آن نکتہ دان؛ بگویم ز اوصافِ آن خوش بیان؛
زگفتارِ آن نغز گوئے دکن، زکردارِ آن صاحبِ علم و فن،
ازان نامۂ عالمے در گرفت؛ کز آن خامۂ شاعرے برگرفت؛
ز دانائے روشندلِ خوش سیر؛ کہ یعنی عصامیؔ صاحب ہنر۔

خوشا گلشنِ ہندِ جنّت نشان
چنین طوطیے زاد شکّر فشان!

خوشا دہلی آن تختگاہِ سلف کہ دُرّے چنین اوفتادش بہ کف!

زہے دولتا باد کو در کنار
بپرورد آن گوہرِ شاہوار!
چو دیدش کہ چون ماہِ تابان بتافت،
ہمی دید فرصت، چو فرصت بیافت
بصد خرمی آن گہر در نہاد
بہ دیہیمِ سلطانِ بہمن نژاد۔

تعریفِ کتابِ فتوح السلاطین عصامی رحمۃ اللہ علیہ بہ بنائے زمان

عصامیؒ ہمان طوطئ خوش بیان
کہ در ہند بود است شاعر یگان،
چو بر ہفت صد راست پنجاہ بود[1]
یکے نامۂ خوش رقم می نمود،
(شب و روز خونِ دلِ خویشتن
ہمی کرد آب از پئے این چمن)،
(نہادے یکے بوستانی اساس،
ریاحین نہ رشتے درو بیقیاس)۔
فتوح السلاطین است مرنام آن،
یکے نغز تاریخ ہندوستان؛
چو شہنامہ و خمسۂ گنجویؒ
یکے بوستانی است در پہلوی؛
چہ بستان کہ در وے بسے خفتگان
چو گلہائے تر یافتہ تازہ جان۔
چو شہنامہ و خمسہ افسانہ نیست،
بد و نیکِ شاہانِ بیگانہ نیست؛
حکایاتِ گردانِ ہندوستان است،
یکے ماجرائے ہمین بوستان است۔
ہزبران کہ بد ملکِ ہندوستان
ولادت گہِ جدّ و آبائے شان۔
یلانے کہ در عرصۂ پردلی
ز رستم ربودند گوئے یلی۔

[1] در ۷۵۰ ہجری۔

نه ایدون که فردوسی نغمه خوان ۔۔۔ به گفتارِ خویش آورد در میان،
ع۱ "نشش کرده ام رستم پهلوان ۔۔۔ وگرنه یلے بود در سیستان":
چنین حرف ایدر نیاید، مگر ۔۔۔ سخنهائے سنجیده ورا ستر:

صورتِ حالِ نسخهٔ فتوح السلاطین

که به ایمائے این بنده، به واسطهٔ اونیورستیهٔ مدراس، از کتاب خانهٔ اندیا آفس، لندن خواسته شد، متضمنِ جدّ و جهد و احساناتِ بنده

همین نامهٔ خوش به دستم فتاد، ۔۔۔ دل و جانِ من شد ازان شاد شاد۔
گرفتم چو زان بوستان نسخهٔ، ۔۔۔ بگفتم، د هم در جهان نفحهٔ ،
چو آغاز کردم من این نامه را، ۔۔۔ پئے نقش برداشتم خامه را،
بدیدم که کرمان برو تاخت است ۔۔۔ سوادِ رقم پے سپر ساخت است۔
ورق در ورق نامه چون تافتم ۔۔۔ دو سه جاے اَوراق کم یافتم:
گہے از میان بیتها رفته است، ۔۔۔ گه از کاتبش سهوها رفته است۔

برین حال آہے درونم دمید،
زچشمم به دیرا اشک پیهم دوید،

ع۱ این بیت از شاهنامهٔ فردوسی است۔

به حالی چنین، شاه کارے چنان!   هم از دستِ بیداد و جورِ کیان؟
زبیهریِ بِخردانِ زَمَن،   زبیهوشیِ عاقلانِ وطن.
(چنین مرغ وحیف اندرین شان!   چنین طوطی وحبسِ هندوستان)!
هم آخر ازین یادگارِ سلف   بسے نسخها رفته اندر تلف.

دربن باب کردم بسے گفت وگو،
هم اندر کتب خانها جست وجو،

جز این نسخه در دهر کم یافتم   زبهرش که هر گوشه کافتم،
عجب نے که از دستِ برد زمان   همه نسخها رفته اندر زیان.
ستم[1] بس که دورِ زمان رانده است   یکے نسخهٔ بس همین مانده است.
همین، ومن، وجهل ونادایم،   چنین نامه واین هواوایم.

نظرے بر کم الثفاقیِ اهلِ دِیار
درین مدّتِ درازِ ششصد سال

دریغا که در عرصهٔ این زمان   خریدارِ وے کس نشد در جهان.
زششصد فزون سالیان درگذشت   که یک چشم دل سوئے او وانگشت.
همین است آئینِ دورِ زمان   که دارد هنرهائے دانا نهان.

---

[1] تاحال هیچ نسخهٔ، اسوائے نسخهٔ لندن، نیافته بودم، بحمد الله که امروز یک نسخهٔ دیگر از فتوح السّلاطین در دست است.
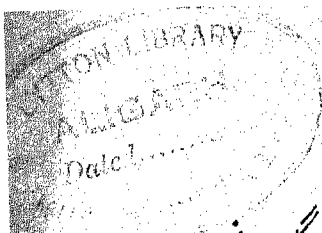
چنین نے کہ در روے کسے ننگرید، ازین بوستان میوہ و گل نچید.
همانا بہ باغش گذر کردہ اند، زشاخِ معانیش برخوردہ اند،
ولیکن نگفتہ کسے کاین چنیں است، نگویم کہ این فعل از بغض و کیں است.

کسانیکہ حظّے از آن بُردہ اند،
زباغِ معانیش برخوردہ اند،

بخوردند و بُردند او را ز یاد، بہ لطفیش جان را نکردند شاد:
فرشتہ[1]، و بخشی[2]، تاریخ دان، علیّ عزیز و[3]، بسے دیگران،
فزون بہرہ زان نامہ برداشتند، ولے وصفِ آن ہیچ ننگاشتند:
یکے را پدر زاسترآباد بود، ہرات آن دگر را بسے یاد بود.
غرض این ہمہ از اجانب بُدند، از آن جانبش ملتفت کم شدند.

ولیکن، چو نوبت بہ من در رسید،
دلِ من بہ سویش بہ غایت کشید،

شدم ساختہ تا گمارم قلم بہ توصیفِ آن نامۂ خوش رقم.

ذکرِ محاسنِ فتوح السلاطین، و مقامِ عصامی، رحمۃ اللہ علیہ، در شعر و ادب و فنِ تاریخ، بر سبیلِ اختصار

سخن ہست ہمچون سرودِ خیال کہ خوانندش اندر سرودِ مقال؛

---

[1] محمد قاسم فرشتہ بن غلام علی استرآبادی، مؤلفِ گلشن ابراہیمی معروف بہ "تاریخِ فرشتہ". [2] بخشی نظام الدین احمد ہروی، مؤلفِ تاریخِ طبقاتِ اکبری. [3] علی بن عزیز اللہ طباطبائی سمنانی مؤلفِ "تاریخِ برہانِ مآثر".

سرودے دل انگیز آمد سخن۔ دل انگیز و جان پرورِ انجمن.
زنثر است مر نظم خوشتر بسے، شک آرد درین باب کمتر کسے؛
(خرد را اگر نثرِ خوش درخور است، چو موزون تر است نظم، ازو خوشتر است)؛
زنثر است الفاظِ او کم، مگر بگوید معانی ازو بیشتر.
صداقت بود جاگزین در سخن، به زیبائیش کم رسد ہیچ فن؛
به پیرایه اش صدق تابنده است، ازو راستی در جہان زنده است.
درو نورِ ہر علم و ہر دانش است، وزو علم و فن را ہم آرایش است.

ہمانا ست تاریخ آئینہ
که ما و تو از چشمِ پارینہ

ببینیم در وَے تماشائے دہر، چه جنگ، و چه صلح، و چه مہر، و چه قہر؛
تجارب که در دَورِ ماضی گذشت، ہر آئینه امروز تاریخ گشت.
وجودش بدارد به راهِ زمان چراغِ تجارب پئے رہروان؛
ضیایش پئے کاروان نورپاش، صدائش پئے رہروان دورباش؛
مر آیندگان را کند منتبہ بر آئینِ مطبوع و دستورِ به؛
زراهِ خطر می کند ہوشیار، به کارِ ظفر می شود پیشکار.

مر این نامه را ہست تاریخ فن
که روشن نمود است آن را سخن.

نه تاریخ، بل مخزنِ پند ہست کِش امثال پابندِ پابند ہست؛
مجرّب یکے نسخهٔ جانفزا ست یکے قندِ آلوده سقمونیا ست.

همان نغز گفتارِ هندوستان — که بُد شاعر و هم مورّخ یگان،
همو کش تخلّص عِصامی[رح] بُوَد، — چو فردوسی[رح] و چون نظامی[رح] بُوَد:
به گفتار فردوسیِ هند او، — نظامیِ ثانی است در رنگ و بو؛
بسازد چو مجلس به آهنگِ پند — چو سعدی[رح] است شایانِ صدرِ بلند؛
به طرزِ بیان راست و ساده‌تر، — بیانش مسلسل، سخن با اثر.
نوایش سُرودی است کارد سُرور، — کلامش نماید به خاطر خُطُور؛
دلِ سرد را باز آرد به جوش، — ز بهرِ دلِ مرده دارد روئے نوش؛
هم از خوابِ غفلت به هوش آورد، — چو زنده دلان در خروش آورد؛
دل آزردگان را بسے غم گسار — رهِ زندگی راست آموزگار،
چو، در آخرِ ذکرِ هر شاهِ هند، — بیارد سخنهائے خاطر پسند،
چنان می کَشد پرده از روئے کار — نماید چو آئینهٔ روزگار،
بدان تا به هر جا که مردِ گزین — بگیرد از ان پندِ خاطر نشین؛
سلاست به گفتار دارد چنان — که دریائے گنگ است، گوئی، روان.

محاسن بسے هستش اندر کلام،
نیارم که اِیدر بیارم تمام:

همه علم و فن را دلش مخزنے، — چو اصحابِ یکفن به هر یک فنے؛
چه رزم، و چه بزم، و چه مهر، و چه کین، — چه رمز اندر اخبارِ دنیا و دین،
چه صورتگری، و چه سازِ بیان، — چه لطفِ معانی، چه شعرِ روان،
چه حسنِ دلآویز و ذوق و شُعور، — چه ساز و سُرود، و چه راح و سُرور،

به معنی اصابت در ایجازِ حرف، — به گفتارِ ساده نظرهائے ژرف،
چه کیف، و چه سنجیدگیِ سخن — چه تصویرِ خاموش و دردِ اندرون،
چه نقد و نظر هم به شعر و سخن، — چه ذکرِ معاش و رسومِ کهن،
چه احساسِ ملّی، چه حبِّ وطن، — چه الفت ز هندی دیار و دمن،
چه تاریخ، د افسانهٔ دلپذیر، — همه دارد آن شاعرِ بے نظیر.

از آن پس که فردوسیؒ طوس زاد
یکے یادگاری به گیهان نهاد،

نظامیؒ بیامد به بزمِ سخن ، — به طرحِ نو افگند رسمِ کهن؛
وز آن پس کسے همچو وی برنخاست، — ز ایران زمین مردِ دیگر نخاست؛
یکے ترک در هند آراست بزم — همی راند ملکِ سخن را به حزم،
همان خسروِؒ نغمه سنجِ گزین ، — همان شاعر و عارفِ پاک دین.
پس آن گه در اقصائے هندوستان — (یکے طوطیے زاد شکّرفشان)،
عرب زادهٔ لیک هندی سرشت، — نوازن چو طوطیِ باغِ بهشت؛
برو ختم شد محفلِ مثنوی ؛ — عرب زادهٔ خاتمِ پهلوی !
عصامیؒ است آن طوطیِ خوشنوا — که آمد بدین شیوه نغمه سرا.
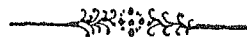
ز رومیؒ و سعدیؒ نیکو نهاد — نکردم درین مجلسِ شعر یاد؛
کجا محفلِ شعر و رومیؒ کجا، — چه نسبت بدین بزم آن شیخ را!
سرودِ وی از پردهٔ دیگر است، — ز شاعر بسے پایه اش برتر است.

نمی داشت سعدی رح سرِ رزم و بزم، — به "تدبیر و اصلاح" می کرد عزم؛
بدین گونه نامه نپرداخت است، — یکے بوستان دگر ساخت است.
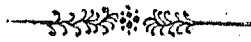
همین نے که او شاعرے بود و بس، — نشد هم مورّخ چو او هیچ کس،
که یعنی در اقلیم هندوستان، — (که آمد مورّخ تراز بوستان)،
اگرچه مورّخ بسے خاستند — چمنهائے رنگین بیاراستند؛
نظامی رح[1] و منهاج رح[2] تاریخ دان — نبشتند تاریخ هندوستان؛
نظامی رح به عهدِ شہے راستین — که خواندش التتمش[3] شمسِ دین رح؛
به عهدِ شهِ ناصرالدّین[4] رح راد — یکے طرح منهاج رح خوش تر نهاد.
از آن پس عصامی[5] رح زکار آگهان، — بیفگند کاخے درین خاکدان؛
پس آن گه ضیا دینِ[6] برنی ز هند — بیاراست "تاریخ" خاطر پسند؛
سپس آذری[7] خامه را ساز کرد، — همان نامهٔ بهمن آغاز کرد،

ع۱ صدرالدین محمد بن حسن نظامی رح، مؤلفِ تاج المآثر. ع۲ ابو عمر منهاج الدین رح بن سراج الدّین جوزجانی مؤلفِ طبقاتِ ناصری. ع۳ سلطان شمس الدین التتمش، سنه ۶۰۷ تا سنه ۶۳۳ هجری مطابق سنه ۱۲۱۰ تا سنه ۱۲۳۵ مسیحی.
ع۴ سلطان ناصرالدین بن ناصرالدین بن شمس الدین التتمش، سنه ۶۳۹ تا سنه ۶۶۵ هجری مطابق سنه ۱۲۴۱ تا سنه ۱۲۶۶ مسیحی.
ع۵ فتوح السلاطین تالیفِ عصامی رح در سنه ۷۵۱ هجری مطابق سنه ۱۳۵۰ مسیحی.
ع۶ تاریخِ فیروزشاهی تالیف ضیاء الدّین برنی در سنه ۷۵۸ هجری مطابق سنه ۱۳۵۷ مسیحی.
ع۷ جلال الدّین حمزه آذری بن علی بن حسن الطوسی مؤلفِ بهمن نامه تاریخِ منظوم سلاطینِ بهمنیهٔ دکن (متوفی سنه ۸۶۶ هجری مطابق سنه ۱۴۶۲ مسیحی).

به دورِ سه گان[1] بهمنی شهریار ؛ بپرداخت منظومهٔ آبدار ؛
ز بعدش تواریخ هندوستان ؛ فراوان نبشتند نام آوران ؛
چو احمد[2]، چو قادر[3]، چو بوالفضل[4] نیز ؛ نظام[5] و فرشته[6] ز اهلِ تمیز ؛
ولیکن عصامیؒ ز چوگانِ فن ؛ ربوداست گوئے ازین انجمن ؛
به اقلیمِ تاریخ شاه است او ؛ درین بزمِ انجم چو ماه است او ؛
درین فن بر آئینِ روشندلان ؛ کشد پرده از روئے کارِ جهان ؛
سرودے سراید به فرخندگی ؛ (دهد مردگان را ز سر زندگی).

ذکر در نسبِ عصامی رحمة الله علیه وکیفیتِ آمدنِ نیاگانِ او در هندوستان

شنیدم شهے از شهانِ عرب ، که نعمانِ منذر بُد او را لقب ،
به حیره ، که بُد از بلادِ عراق ، همی راند ملکے به صد طمطراق .
به نزدیکِ آن شاهِ فرخنده کام ، یکے حاجبے بود نامش عصام ،
یکے با وفا راستباز و امین ، خصائلش پسندیده ، طبعش گزین ؛
به نیکی چنان بُد بر آورده نام ، زوندے مَثَل هم به نامِ عصام .
عصامیؒ از اولادِ آن مرد بود ، از آن رو به وے نسبتے می نمود .

---

[1] سلطان احمد شاه، سلطان علاء الدین ثانی و سلطان همایون بهمنی ؛ (۸۲۵ تا ۸۶۵ هـ مطابق ۱۴۲۲ تا ۱۴۶۱ مسیحی) [2] ملا احمد تتوی مولفِ تاریخ الفی۔ [3] عبد القادر بدایونی مولفِ منتخبات التواریخ [4] ابو الفضل مؤلف اکبرنامه۔ [5] نظام الدین احمد بخشی مؤلفِ طبقاتِ اکبری۔ [6] محمد قاسم فرشته مؤلفِ گلشنِ ابراهیمی۔

عصامیؒ در اثنائے این داستان
از اجدادِ خود ذکر کرده چنان؛

که وقتی (وزیرے به بغداد بود، محیطِ کرم معدنِ داد بود.)

(به دستش همه حلّ و عقدِ دیار سپرده سلاطینِ آن روزگار؛)

(در آن مُلک قرنے وزارت براند، جهان فخرِ مُلکِ عصامیش خواند؛)

(مدارِ ممالک بُد از هوش و رائے، ضمیرش به هر باب مشکل کشائے.)

(کسے کو بگشتے در آن مُلک شاه، وزیرش بکردے در آن تختگاه؛)

(نه بے رائے او هیچ رائے زدے، نه بے علم او دست و پائے زدے.)

(هم آخر شنیدم در آن تخت گاه یکے مردِ خود رائے شد پادشاه.)

(وزیرِ گزین پیشِ آن شهریار یکے رائے زد اندر آن روزگار.)

(همان شاه، چون مردِ خود رائے بود، ز رائے متینش عُدولے نمود.)

(وزیرِ گزین چون چنان حال دید، شنیدم کز آن تخت گه مُهره چید؛)

(رخ آورد در سمتِ هندوستان ابا خیل و اتباع و بادوستان.)

(همان شاهِ خود رائے و ناپخته مرد بسے خواست عذرِ خطائے که کرد؛)

(بدان تا وزیرِ مصفّا ضمیر در آن مُلک گردد سکونت پذیر؛)

(ز خود رائیش صاحبِ هوشیار چو آشفته بُد اندر آن روزگار،)

(ز جهدش، شنیدم که، کم باز گشت سوئے کشورِ هند دمساز گشت.)

(چو دستور از آن مُلک بیرون فتاد، شنیدم، در آن مُلک بس فتنه زاد.)

(وزیرِ گزین سر به ملتان کشید،)
(چو خیلش تمامی به ملتان رسید،)

(از آن خیل قومے به ملتان بماند، دگر خلق با وے به دہلی براند.)
(چو نزدیکِ دہلی در آمد وزیر، شنید این خبر شاہِ روشن‌ضمیر)
(که آمد ز بغداد یک مردِ کار، که بود دست دستورِ آن خوش دیار.)
(شنیدم، ز دہلی خرامید تفت، به تعظیمِ او چند فرسخ برفت.)
(وزیرِ گزین ہم در اثنائے راہ، به صد خرّمی کرد پابوسِ شاہ؛)
(بسے پیشکش پیشِ خسرو کشید، پذیرفت از و شاہِ اخترسعید.)
(وز آن پس به صد لطف بنواختش، ہمان روز دستورِ خود ساختش.)
(دگر روز فرخندہ دستور و شاہ خرامان رسیدند در تخت گاہ.)

(بسے سال آن شاہِ روشن‌ضمیر)
(ہمی راند مُلکے به رائے وزیر.)

(ہم آخر برآئینِ کارِ آگہان ببردند رختے ز دارِ جہان.)
(ازین کوچگہ ہر یکے ناقه راند وز ایشان بجز نامِ نیکو نماند.)
(به کرسیِ پنجم مرا بالیقین نیا آمدے آن وزیرِ گزین.)
(دعائش مرا روز و شب یاد باد، روانِ عزیزش زمن شاد باد.)

ہمان فخرِ مُلکِ عصامی نسب،
که آمد به ہند از عراقِ عرب،
عصامیِ ما را نیا می‌شد او، به حسبِ نسب جدِّ جدّش بُد او.

یکے پورِ او بود صدر الکرام رح، ظہیرِ ممالک شد آن شاد کام،

وکیلِ درِ ناصر الدّین[1] ہمو، یلے ارجمند و سکر نام جو.

ہم آن عزِّ دین رح، پورِ صدر الکرام، نہالے بُد از گلشنِ بوعِصام.

بہ دورانِ بلبن ہمان عزِّ دین، یکے بُد ز سرلشکرانِ گزین.

بُد آن مرد جدِّ عِصامی رح ما، ہمان نکتہ دانِ گرامیِ ما؛

مر این نبسہ را داد او پرورش، کہ تا شد عِصامی رح جوانے اَرِش.

عِصامی رح از احوال و نامِ پدر
نداَدَست ما ہیچ گونہ خبر.

مگر فوت شد بابِ آن نونہال، چو بود او یکے طفلکے خُرد سال.

ز نامِ خودش ہم درین داستان، نداداست در ہیچ جائی نشان.

"عِصامی" است اورا تخلّص نہ نام، بود نسبتے ہم بہ نامِ عِصام.

ذکرِ آمدنِ عِصامی رحمۃ اللہ علیہ در دولتاباد، متضمّنِ کیفیّتِ آبادانی و باز خرابیِ آن شہر و دیار از دستِ سلطان محمّد بن تغلق شاہ، و خروج کردنِ سرانِ بروی

بہ نزدیکیِ ہفصد و بیست و ہفت، یکے قہرِ شاہی بہ دھلی برفت:

---

[1] سلطان ناصر الدین بن ناصر الدّین بن شمس الدّین التتمش (سنہ ۶۳۹ھ تا سنہ ۶۶۵ھ مطابق سنہ ۱۲۴۱ء تا سنہ ۱۲۶۶ء مسیحی).

همان پورِ تغلق[عله] ستمگاره مرد،   که بر خلق بیداد هموارہ کرد،
روان کرد در جانبِ دیوگیر   همه خلقِ دہلی به صد دار و گیر.
جدا گشته ناچار از خان و مان   زن و مرد هر یک چه پیر و جوان،
همه اہلِ دہلی سوئے دیوگیر   برفتند با نالۂ زار و زیر.

آبا مردمِ شہر آن عزّ دین،
که بود ست نود ساله پیرے گزین،

به جورِ همان شاهِ ظالم سرشت   به صد غم بہشتے چو دهلی بہشت.
به تلپت، که بُد اوّلِ منزلے،   چو آمد همان پیرِ صاحبدلے،
رَوان را رَوان کرد تسلیمِ حق،   رَوان گشت خود سوئے تسنیمِ حق.
چو جانِ عزیزش بر افلاک شد،   تنِ خاکیش در تهِ خاک شد،
عصامیؒ پس از گریۂ ہائے ہائے   به ناچار با خلق شد رہ گرائے.
چو با خلق او همرهی می نمود،   مگر، هفده یا شانزده ساله بود.

همی رفت آن خلق، بے ساز و برگ،
ز بس قہرِ شه بود در پیش مرگ.

ز سختیٔ رہ مُرد مردم بسے،   رسیده به لب جانِ هر یک کسے.
هم آخر کشیده بسے رنجِ راه،   رسیدند عُشرے به نو تختگاه
که بنهاد شه دولت آباد نام   وزین پیش دیوگیر خواندش عوام.

عله سلطان محمد بن تغلق شاه: سنه ۷۲۴ھ تا ۲۰ صفر سنه ۷۵۲ھ مطابق سنه ۱۳۲۴ تا ۱۷ مارچ سنه ۱۳۵۱ مسیحی.
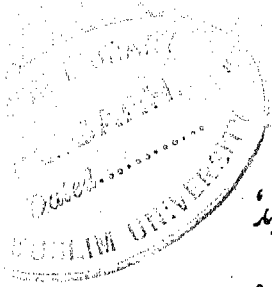
درآن تخت گہ چون عِصامیؔ رسید،
بہ ناچار آنجا سکونت گزید۔

(ہم از خلقِ دھلی کہ عُشرے رسید، درین بوم و بر رونقے شد پدید۔)
(ز دھلی گروہے کہ ابتر شدند، فراہم درین مُلک وکشور شدند۔)
(ہمہ شہر و کشور، چہ کوہ و چہ دشت، چمن در چمن، کاخ در کاخ گشت۔)
(بسے رُست سبزہ ز صحرائے او، سرِ چرخ گشت از تماشائے او۔)
(سوادش چو بُستانِ شدّاد گشت، خطابِ نوش دولتا باد گشت۔)
(بسے اہلِ دولت درآن شہر ماند، ازآنش جہان دولتا باد خواند۔)
(زہر جنسِ خلق از نواحیٔ ہند، درآن شہر گشتہ سکونت پسند۔)
(زہر سو دَرُو خلق آورد رُوے، ہمہ شہر معمور شد کو بہ کوے۔)

چو یکچند بگذشت ازین ماجرا،
ہمان پورِ تغلق، شہے نا سزا،

دگر بارہ (تیغِ جفا بر کشید، بہ سلکِ ستم خلق را در کشید؛)
(درِ بند از ظلم یکسر کشاد، ولے نامِ او "بندِ عدلی" نہاد؛)
(زہر یک طلب کرد مالے بہ زور، ہمہ کشور افتاد در شرّ و شور؛)
(بہ شدّت ہمی کُشت ہر خستہ را، شکنجہ ہمی کرد ہر بستہ را؛)
(عوانان بہ ہر جانبے تاختند، بسے خانہ از بُن بر انداختند؛)
(ہمہ شہر ازآن فتنہ پامال گشت، ہمہ خلق از ظلم بے حال گشت؛)
(اسیر آمدہ یک بہ یک منعمان، گدائی کُنان در بہ در مُکرمان؛)

(بسے سر در آن حادثہ سر نہاد، بسے تن در آن واقعہ جان بداد.)

از آن پس در اقصائے ہندی بلاد

(بہ ہر جانبے قحطِ مہلک فتاد:)

(در آمد بہ اولادِ آدم کمی، ہمی آدمی خورد مر آدمی.)

(بہ ہر جا زرے بود شد کیمیا، بہ ہر جا کہ بد غلہ شد توتیا.)

(نہ بر کس درم، نے فراخیٔ سال، شد از تنگدستی جہان پائمال.)

(کسے کز ستمہائے خسرو برست، شد از قحط و افلاس در خاک پست.)

(جہان غرق می شد بہ گردابِ غم، بسے خلق می شد بہ ہر روز کم.)

چو از قحط و افلاس مردم برست

بہ خون باز آلود آن شاہ دست:

زدھلی (عوانانِ مردم شکار روان کرد در ہر طرف شہریار،)

(کہ از ہر قبیلہ بر آرند گرد، تہِ خنجر آرند ہر جا کہ مرد،)

(ستانند اموال از منعمان، ربایند املاک از مُنکرِ مان،)

(بہ ہر جا سرے ہست گردن زنند، بہ ہر جا کریمی است مفلس کنند.)

(اسیر آمدہ ہر کجا سرکشے، زدہ، ہر کجا خانۂ، آتشے.)

(عقوبت بہ ہر جانبے می گذشت، چہ شہر و چہ کشور، چہ کوہ و چہ دشت.)

(بسے مرد زیرِ شکنجہ بمرد، بجست آن کہ زین بوم و بر رخت برد.)

زبیدادِ خسرو بہ ہر کشورے

بر آورد سر ہر کجا مُدسرے.

زخونریزِ آن ظالمِ بدنہاد ٭ بہ دکھن بسے شور و غوغا فتاد۔

خروجے بکردند خلقِ دکن، ٭ گرفتند یکسر دیار و دمن،

سرے[عله] را در آن ملک کردند شاہ، ٭ بہ سر بر نہادند زرّین کلاہ۔

(شد آن شاہ را ناصرالدّین لقب ٭ کہ بود دست با ہوش و ہنگ و ادب)

چو آن پورِ تغلق شنید این خبر،
بیامد بہ دکھن بہ صد کرّ و فر،

سپاہِ ہمان ناصرالدّین شکست، ٭ بسے را بکشت و بسے را ببست۔

چو مر ناصرالدّین چنین حال دید ٭ بہ دیوگیر با لشکرِ خود خزید۔

تعاقب کنان آمد آن شاہِ دون، ٭ ہمان روز بگرفت حصنِ برون۔

بسے خون و ناموسِ مردم بریخت، ٭ نیارست کس زان مصیبت گریخت۔

(بہ شش ماہ در کشورِ دیوگیر ٭ برآمد ز مؤمن بہ ہر سو نفیر)

(زخونِ مسلمانِ توحید خوان ٭ دگر بارہ طوفان شد اندر جہان)

برآمد یکے یل در آن اضطراب ٭ کہ نامش حسن شد ظفرخان خطاب،

(بر ہمچو مردان بہ میدان قدم، ٭ رہانید این ملک را از ستم،)

پس آن گہ بہ دیوگیر او گشت شاہ، ٭ بپوشید تاج و برآمد بہ گاہ۔

(علاء الدّین آمد مر او را لقب ٭ کہ ہم بہمنے بود و بہمن نسب)

زعدلش دکن تازہ شد سر بہ سر، ٭ چمن در چمن شد ہمہ بوم و بر۔

عله اسمٰعیل رخ ۔

در سببِ نظمِ فتوح السلاطین، و ذکرِ بربستنِ عصامی آرزوئے دل بہ وسیلہ و دستیاری قاضی بہاء الدین رح حاجبِ قفیہ
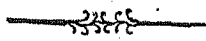
عِصامیؒ درین عرصۂ بیست سال
ہمی دید جز رو تدِ پائمال۔

بر آن بیست یک سالِ دیگر گذشت
بدان سان کہ طوفانِ غم برگذشت۔

بدہ ہشت و چل سال بر ہفت صد،
ہمش سن گرِہ سی و ہفتم بزد،

کہ بگذشت چندین بلائے ستم،
ہمہ خلق شد غرقِ دریائے غم۔

چو چشمش بدید این چنین رستخیز
دلش شد پئے خلق خونابہ ریز،

چنان آشنائے یمِ درد شد
کہ یکسر ز کارِ جہان سرد شد۔

چو عمرش در آمد بہ نزدِ چہل،
یکے رائے زد او ہم آخر بہ دل

کہ از ہند یکسر گزیند سفر،
بہ عزمِ حرم سخت بندد کمر۔

و لے خواست کش یادگاری بہ ہند
گذارد و گردد مراحل پسند۔

یکے یادگارے ز گنجِ ہنر۔
یکے گنجدانی ز دُرّ و گہر۔

درین دم نہ فرزند بودش نہ زن
نہ میلش ازین پس بہ زن خواستن۔

چو آن گردبادے بہ دکھن فتاد
سوادِ دو دیوانش ہم شد بہ باد۔

به خلوت همی گفت با خود نهان،

(ز تاریخِ شاهانِ هندوستان)

نگارم یکے نامهٔ دل پذیر، شوم پس به سوئ حرم راه گیر،

ولیکن حریفے همی بایدم که از لطف او دل بیاسایدم،

(برآید به گرد دم به هر صبح و شام شود جملهٔ مطلوبم از وے تمام.)

بدین سان همی کرد بس گفت و گو (شب و روز می‌گشت در جست و جو)

(که یابد از آن گونه موزون حریف کز و گردد آسوده طبعِ ظریف.)

هم آخر به روزے در آن روزگار

بهاء الدین آن قاضیِ نامدار،

که بُد حاجبِ قضیه در دیوگیر، به گستردنِ داد گشته شهیر،

(به هر قضیه چون دید رایش صواب شهش حاجبِ قضیه کرده خطاب.)

که یعنی همان شاهِ بهمن نژاد علاء الدّین آن صاحبِ عدل و داد،

غرض خواند بر خویش آن نامدار عِصامیؒ ما را در آن روزگار.

عِصامی چو آمد بر ایوانِ او،

برفت اندرون تر به دیوانِ او.

(بدیدش چو آن قاضیِ نیکنام، قدم زد به تعظیمِ او چند گام.)

گهر از زبان بر سر افشاندش، به صد لطف بر صدر بنشاندش.

(نشستند چون رُو برُو یک دگر، بدادند از حال و ماضی خبر.)

بجُستے عصامی رحریفے چنان ،
چو دریافت مَردے شریفے چنان ،
(بہ صد عیش در پیشِ آن ذو فنون
ز گفتارِ خود خواند شعرے فزون)
(چو از روئے او یافت خوش فالِ خویش،
بُرُو گفت ہم قصۂ حالِ خویش)
بہاءالدین آن قاضئ دیو گیر ،
(کہ بُد نظم و نثرش طبیعت پذیر،)
(بگفتا، چنین بلبلے خوش نوا
بہ گلزارِ فردوس باشد سزا)
(چنیں مرغ حیف است در بَیْن سنان،
چنین طوطی و حبسِ ہندوستان!)
(سزائے چنین بلبلے لالہ زار
نباشد مگر مجلسِ شہریار)
ہمان دم ببُردش بہ درگاہِ شاہ،
رساند آن گہر را بہ شاہی کلاہ۔

بردنِ عصامیؒ بہ درگاہِ سلطان علاءالدین حسن بہمن شاہ آرزوئے نامہ نبشتن از تاریخِ شاہانِ ہندوستان در اتباعِ شاہنامۂ فردوسی

عصامی رح گرفت آن گہے خامۂ
کہ تا در سخن نو کند نامۂ ۔
چو از حمدِ باری و نعتِ نبیؐ
بپرداخت نغمہ بہ شیرین لبی ،
بگفت آن گہے مدحتِ شاہ ہم
(کہ اسلام را و اخرید از ستم)!

آبا مدح پیشِ شہ نا مجو — بدین سان خودش عرضہ کرد آرزو:۔

(مراہست رازے درین کاروبار — بگویم اگر شہ دہد زینہار:)

(شنیدم، چو فردوسئ ہوشمند — در اوراقِ شہنامہ شد نقشبند،)

(پس از یاریٔ حضرتِ کبریا — مدد یافت از روضۂ مصطفیٰؐ۔)

(چو باخود درآمد بہ گفت و شنید، — بسے یاری از شاہِ غزنین رسید۔)

(شب و روز محمود از حالِ او — بکردے بصد آرزو جست و جو،)

(بہ ہر لحظہ پاسِ دلش داشتے، — دِژم یک زمانے نیز نگذاشتے۔)

(چو فردوسی این روز بازار یافت، — دلِ شاہ محمود درین کار یافت،)

(بہ صد خُرّمی خامہ را برگرفت، — رہِ کندنِ کانِ گوہر گرفت؛)

(تواریخ ایران و توران نخُست — ز پیرانِ تاریخدان بازجُست؛)

(نہانی یکے مجلسے ساز کرد، — دلِ خویش با طبع ہمراز کرد؛)

(پس آن گہ یکے نامۂ خوش نبشت، — بیاراست آتش کدہ چون بہشت۔)

....

(شنیدم، کز آن نامہ مقصودِ وَے — ز دربارگاہِ شہ بود اقلیم رَے۔)

(چو مقصودِ شاعر بہ دامن ندید، — فقاعے ترُش از عطایش خرید۔)

(نہ امروز محمود بینم بہ جاے، — نہ فردوسی آن گنجِ گوہر کُشاے،)

(ہمان نامہ بینم کہ در روزگار — بماندست از نامِ شان یادگار۔)

(جہان تا کہ باقی است، اندر جہان — بہ شہنامہ باقی است نامِ شہان۔)

(زہی ہم زیزدان چو توفیق یافت)

(زنعتِ نبیؐ راہِ تحقیق یافت)

(کنون خواہد از ایزدِ کاردان دلِ شاہ برحالِ خود مہربان)

(اگر لطفِ شہ دست گیرد مرا، بہ مداحیٔ خود پذیرد مرا)

(زتاریخِ شاہانِ ہندوستان نگارم یکے نامہ چون بوستان)

(موشح بہ طغرائے شاہش کنم بہ ہر کشور آن گاہ نزاکش کنم)

(چو این نامہ گردد بہ نامت تمام شود منتشر در ہمہ خاص و عام)

(کشاید فقاعے بہ نامت جہان بہ غزنین برندش ز ہندوستان)

(ازین نامہ اے خسروِ کامران)

(بہ دادارِ دانائے رازِ نہان)

(کہ مقصودِ من نیست جز اتباع نہ زرے خواہم از شہ نہ وجہِ فقاع)

عصامیؒ ببرد این چنین آرزو

بہ درگاہِ آن خسروِ نامجو

یقین آن کہ چون این شرابِ سخن بنوشید آن شاہِ فرخندہ فن

"دلِ شہ از آن نکتہ آگاہ شد[۱] از آن آرزو آرزوخواہ شد"

ذکر در کیفیتِ تصنیف و پذیرائیٔ فتوح السلاطین و مشقتِ عصامیؒ

عصامیؒ درین نامۂ دل پذیر کہ ہیچش نبینم بہ عالم نظیر

---

[۱] این بیت از نظامیؒ گنجوی است۔

گه از گاه در بارهٔ نامه اش ‌ ‌ ‌ گهرها بسُفت است از خامه اش.

ازان چند گوهر که بایسته است، ‌ ‌ ‌ بیارم درینجا که شایسته است.

همی آیدم خوش که در این میان ‌ ‌ ‌ کند صنعتِ خویش صانع بیان.

ازان روے چند از مقالاتِ وے ‌ ‌ ‌ کنم درج برچیده زابیاتِ وے:-

(اَلا اے هنر پرورِ تیز هوش،)

(که داری بر افسانهٔ بنده گوش،)

....

(من اینک درین گنبدِ ان غریب، ‌ ‌ ‌ که از عالمِ غیبم آمد نصیب،)

(چو فرصت ندیدم به صنعت گری ‌ ‌ ‌ ضرورت قلم می زنم سرسری.)

....

(به نزدیکِ روشن دلان روشن است)

(که عرضِ معانی چه مشکل فن است.)

(نهانی چه خونابه باید چشید ‌ ‌ ‌ که سنجیده یک گوهر آید پدید.)

(ز وزنِ معانی و لفظِ فصیح ‌ ‌ ‌ به صد فکر یک نکته گردد صحیح.)

(وز آن پس سلاست بباید دَرُو، ‌ ‌ ‌ قوافیٔ شایسته شاید دَرُو.)

(چو یک جا فراهم شد این چند چیز، ‌ ‌ ‌ بباید دَرُو صنعتے چند نیز.)

(پس آن گه یکے بیت گردد تمام، ‌ ‌ ‌ شود مایهٔ مردِ صاحب کلام.)

....

(دو شاعر درین فن، چو کار آگهان، ‌ ‌ ‌ ربودند گوئے کمال از جهان،)

(یکے[1] جلوہ دا د طاؤس را، چو فردوس آراست مرطوس را!)
(دوم[2] بلبل آورد اندر نوا، شرف داد مر گلشن گنجہ را.)
(بکردم من آن ہر دو را پیروی، شدم پیروِ ہر دو در مثنوی!)
(چنان شاد شد روئے ایشان زمن، کز اقبالِ این ہر دو صاحب سخن)
(ز طاؤس[3] و بلبل[4] بہ ہندوستان، یکے طوطیے زاد شکر فشان)

(اگر پیر طوسی ز آدم گرفت،
(بسے گفت افسانہائے شگفت،

(رسانید ختمش بہ محمودِ راد، کہ حق مُلکِ دنیا و عقباش داد)
(من از آدم و تا بہ محمودِ نیو، کہ بودست در مُلکِ غزنین خدیو)
(نخستین درین نامہ با زیب و فر، بہ دیباچہ آوردہ ام مختصر!)
پس از عہدِ محمود تا عہدِ شاہ[5] نبشتم ہمہ قصۂ سال و ماہ.

(نسب نامۂ جملہ شاہانِ ہند، نبشتم درین نامۂ شہ پسند.)

(ہر آن قصہ کز راویانم رسید،
(ضمیرم ز درجش گزیرے ندید،

---

[1] فردوسی رح۔ [2] نظامی گنجوی۔ [3] شاہ نامہ۔ [4] خمسۂ نظامی گنجوی رح۔
[5] سلطان علاء الدین حسن بہمن شاہ، والئ دکن۔

(حدیثے کہ بشنیدم از باستان، کشیدم بہ نظمش درین داستان؛)
(دگر آنچہ اندر کتب یافتم، سر از درجِ آن نیز کم تافتم؛)
(پراگندہ بس دُرِّ قیمت گران، کشیدم درین سلک چون ناقدان۔)
(بہ تحقیقِ افسانہائے کہن، ببردم بسے رنج در ہر سخن؛)
(حکایاتِ شاہانِ ہندوستان، طلب کردم از باخرد دوستان؛)
(ہمہ با تواریخ کردم رجوع، چو دیدم موافق اصول و فروع؛)
(کشیدم درین سلک ہر یک گہر، بہ جائے کہ دیدم سزاوار تر؛)
(دگر گوہرے زان گہرہائے ناب، چو دیگر گہرہا ندیدم خوشاب؛)
(زفیضِ ہنر کردمش آبدار، وز آن پس درین سلک دادم قرار؛)
(بدان تا بہ ہر جا کہ گوہر شناس، بگوید مرا آفرین بے قیاس؛)
(پس از آفرینم بگوید دعا، مرا خواہد آمرزشے از خدا۔)
(چو کردم شہِ[1] گنجہ را پیروی؛)
(بہ نامش زدم سکّۂ خسروی۔)
(ہم از قوّتِ منصفانِ کرام، آقالیمِ عالم گرفتم تمام۔)
(چو این نامۂ خوش بہ پایان رسید، دُرودم ز کشورکشایان رسید؛)
(سلاطینِ عالم صباح و مسا، مبارک گرفتند این نامہ را۔)
(شہان را چو دیدم از و فتح یاب، فتوح السلاطینش کردم خطاب۔)

---

[1] نظامیؔ گنجوی۔

(شب و روز دیدم کہ پیر و جوان)
(قدم می زنند اندرین کاروان)

(ہر آن دم کہ چون صبحدم می زنند — درین راہ چندین قدم می زنند)
(کسے نیست آگہ ز پایانِ راہ — کہ در پیش گوہست یا ژرف چاہ)
(رہے مشکل و رہروان نوسفر — شبِ تیرہ و اژدہا بر گذر)
(درین رہ من امشب چو دیدم بہ راز — کہ ہم شب درازست و ہم رہ دراز)
(در افسانہ گشتم چو کار آگہان — کہ آسان شود کار بر ہمرہان)
(بسے گفتم افسانہائے دراز — چہ اندر حقیقت، چہ اندر مجاز)
(پئے رہروان توشہ پرداختم — پئے ہمرہان مرکبے ساختم)
(عجب مجلسے اندرین کوچگاہ — مرا شد میسّر در اثنائے راہ)
(کہ در وے مہیا بود جملہ چیز — مے و مطرب و نُقل و معشوق نیز)

ذکر در آغاز و انجامِ فتوح السّلاطین وعددِ اشعارِ آن کتاب

عصامی چو این نامہ آغاز کرد — سرِ حرف چون بخردان باز کرد
ز ہفصد فزون راست پنجاہ بود — مبارک مہے و شبان گاہ بود
شد[۱] آغاز در بیست و ہفتِ صیام — کہ آرش، شبِ قدرِ خیر و سلام
بہ[۲] ہفصد چو پنجاہ و یک بر فزود — کہ اوّل ربیع و ششم روز بود

۱؎ ۲۷ رمضان سنہ ۷۵۰ ہجری مطابق ۹ دسمبر سنہ ۱۳۴۹ مسیحی۔
۲؎ ۶ ربیع الاوّل سنہ ۷۵۱ ہجری مطابق ۱۴ مئی سنہ ۱۳۵۰ مسیحی۔

به پایان رسانید این نامه را، — شکست آن گهی گرم هنگامه را.
بدان زود شعری چنین شاهکار، — که ابیات وارد ده و دو هزار[عه۱]،
مهی پنج و نه روز چون بر درنج، — ز دُرهائے شهوار بنهاد گنج.
پس آن گاه آن مردِ عالی همم — یقین آن که بگرفت راهِ حرم.
دگر باز نامد در اقصائے هند، — همان جائیگه گشت خاطر پسند.

دران نسخه کز لندن[عه۲] آید به دست،
که گه گاه از درمیان ناقص است،

شمردم سراسر چو ابیات را، — سه[عه۳] و بیست تا بود و یک کاف و حا.
که یعنی شد از دُرِّ قیمت گران — صدے چار و هفتا دو دو درزبان.

ذکر در اشارتے که از قلمِ عصامی رحمة الله علیه بر سبیلِ پیش گوئی رفته است

زکلکِ عصامیؒ روشن ضمیر، — در اوراقِ این نامهٔ دلپذیر،
برفت است اشارت به سوئے کسے. — بکردم من اندیشه در وَی بسے
که سوئے که راجع بُوَد آن ضمیر، — که رفت است ازآن مردِ روشن ضمیر
عجب آمدم زان اشارت که رفت، — اشارت بُوَد یا کرامت که رفت!
گذشت است شش صد فزون سالیان — که حرفے بگفت است اشارت کنان!

عه۱ دوازده هزار - عه۲ نسخهٔ کتاب خانهٔ انڈیا آفس، لندن.

عه۳ یعنی یازده هزار، پانصد و بیست و هشت.

ہمان حرف باشد یکے پیش گفت، | کہ ہم از زبانش بباید شنفت.
درآرم ہمان فصل اینجا تمام | کہ گفت است آن مردِ صاحب کلام:۔

(ذکر دراستنصافِ تصنیف وعرضِ مصنف)

(الا اے خردمندِ گوہر شناس، | کہ پاشیدۂ گوہرِ بیقیاس)
(بہ باغِ معانی گذر کردۂ، | زشاخِ تصانیف برخوردۂ)
(دمے گوش بر قصۂ من بنہ، | اگر جائے انصاف است انصاف دہ:)
(مرا در چنین خشک سالِ ہنر | بیفتاد سودائے باغے بسر.)
(بہ نہ روز وشش ساعت وپنج ماہ | شروعے نمودم بہ بیگاہ وگاہ،)
(شب وروز خونِ دلِ خویشتن | ہمہ آب کردم پئے این چمن،)
(نہادم یکے بوستانی اساس، | ریاحین بکشتم درو بیقیاس،)
(نگہ کن درین گلشنِ دلکشا | کہ تازہ بود ہر صباح ومسا.)
(بہ رونق شد اقصائے ہندوستان، | گلے نو شگفت اندرین بوستان.)
(پئے خلقِ نزہتگہے ساختم، | رباطے درین رہ بپرداختم.)
(درو غرفہ کردم دہ و دو ہزار، | چو گلزار ہریک بوقتِ بہار،)
(بدان تا بہ ہر غرفہ صاحبدلے | بہ انسِ معانی کند منزلے.)
(نگہ میہمانے بہ یک غرفہ در | درآید زمردانِ صاحب ہنر؛)
(زنزلِ معانی درین خوش رباط | زمانے دلش آید اندر نشاط؛)
(عجب نے کز اقبالِ آن میہمان | قبولِ دوعالم شود میزبان،)

جوابِ آن اشارت بہ حضرتِ عصامیؒ از طرف این بنده

آیا خوش نفس عارفِ پیش بین ،
آیا مهربان میزبانِ گزین ،

که افگنده در رهِ کاروان
رباطے شگرفے زسحر بیان ؛

درآنجا یکے پهن خوانِ کرم
بچیدی پئے میهمانان بهم ،

نهادی زالوانِ نعمت تمام ،
بدادی صلائے به هر خاص و عام ؛

پئے خلق نزهتگهے ساختی ،
هزاران در و غرفه پرداختی ؛

کز آن خوان زهر گونه نعمت خورند ،
زغرفه تماشائے منظر کنند .

ولے ، اے سخن گوئے صاحب کمال ،
درین عرصۂ شش صد و اند سال ،

برین مائده زله بندان بسے ،
درین جائیگه هر کس و ناکسے ،

ازین کاروان ناسپاسان فزون ،
بدین غرفها میهمانانِ دون

فرود آمدند و بپرداختند ،
حقِ نعمتت ، لیک ، نشناختند .

آیا عارف و شاعرِ پاکباز ،
ازین کاروان من پس از دیرباز

یکے میهمانم بدین غرفه در
ولیکن ز علم و هنر بے خبر ،

مریدِ تو ام هم ثنا خوانِ تو
که نان ریزه چینم هم از خوانِ تو

ز نُزلِ معانی درین خوش رباط
به خیلے دلم آید اندر نشاط

ولیکن چه اقبال و دولت کدام؟ — کزین گونه نشنیده ام هیچ نام؛
ز اقبال بیگانه ام من هنوز؛ — مرا در شبِ تار گم گشته روز.
به من گوئے، اے پیر روشن روان، — کجا باشد آن مرغ را آشیان.
که تا جویمش روز و شب صبح و شام، — مگر آیدم آن هما زیرِ دام،
که بالش شود بر تو سایه فگن، — قبولِ دو عالم شوی در سخن.

درین راه افتاده ام سخت کار
که دارم نه اقبال و نے بخت یار.

برم از پئے صبحِ امید رنج، — چو می بینم اندر سرائے سپنج
که باشد شبِ تار تاریک تر — چو آید دمِ صبح نزدیک تر.
هم ایدون به خاطر همی آیدم، — که آن کور رخِ بخت بنمایدم
نباشد درین راه غیر از تو کس؛ — توئی آن حریفِ خجسته نفس،
توئی آن شکر ریز شیرین زبان، — توئی آن سخن گوئے رنگین بیان،
توئی آن خوش آهنگ نغمه سرا، — توئی آن دل انگیز جادو نوا،
همان پیکِ فرّخ پیامم توئی؛ — همان خوش خبر دوست کامم توئی؛
که اقبال را ره نمائی به من — درین تیره شب از چراغِ سخن.

خاتمهٔ عصامی نامه در ذکرِ جمیلِ عصامی رحمة الله علیه متضمنِ سرگذشتِ فتوح السلاطین

واحساسات والتماسِ این بنده

همان اوّلین نغمه سنجِ دکن ، — که زد پنج نوبت به مُلکِ سخن ،
چو اندر سخن نامهٔ تازه کرد ، — جهانے ز گفتش پر آوازه کرد ،
همان نامه بگذاشت بر جائے خویش ، — به سوئے حرم کرد پس رائے خویش .
مر آن نامه آن گه در اقصائے هند — به هر جا همی بود بس دل پسند .
زمانه ، بدان سان که آئینِ اوست ، — چو پیچید آن نامه را داشت دوست ،
زیاری گذشت و بپیچید روے ، — ز بد رائیش گشت پرخاش جوی ؛
پس آن گه درِ بند خانه کشاد — همان نامه در طاقِ نسیان نهاد .

پس از وے درین مدّتے دیر باز ،
به اقصائے دکّن به صد برگ و ساز

بسا کس که هنگامه آراستند ، — "نشستند و گفتند و برخاستند" .
پئے نامها و تصانیفِ شان ، — دو سه سال ازین پیش جُستم نشان ،
بدان تا موادے فراهم کنم — پئے ذکرِ شان و تصانیف هم .
مرا اندر آن جست و جوئے مواد — بدین نامه اش اتّفاق اوفتاد .
نمی داشتم من از آن پیشتر — بدین نامه و هم ز نامش خبر .
ز بهرِ تصانیف و احوالِ او — بسے کردم و می کنم جست و جو ،
نه هیچ از تصانیفِ او یافتم ، — نه از حالِ او هیچ بو یافتم .
ندیدم جز این نامه دیگر کتاب — که دارد فتوح السّلاطین خطاب .

ہر آنچہ کہ در بابِ او گفتہ ام ازین گنجِ دُر چیدہ و سفتہ ام۔

دریغا چنین طوطیٔ نغمہ خوان
بدین شیوہ کآمد بہ ہندوستان،

بہ مُلکِ دگر گر پدید آمدے، نوایش در آنجا نوید آمدے؛
زگفتش پُر آوازہ بودے جہان، سُرودش برفتے کران تا کران؛
چو فردوسیؒ و چون نظامیؒ ہم او چو سعدیؒ و حافظؒ چو جامیؒ ہم او
بہ ہر محفلے شمعِ محفل بُدے، ضیاگیر ازان شمع ہر دل شدے۔

ولے، چون چنین بودنی بود شد،
بدان سان کہ ایزد بفرمود شد۔

(ہمہ عاجزیم او چو راند قضا چہ بر اولیاؒ و چہ بر انبیاءؑ۔)

....

(ز تاثیرِ حکمش بدان ہر چہ ہست؛ سِرے کو کہ از زیرِ چوگانش رَست؛
(ہمہ یک بہ یک زیرِ فرمانِ اوست چہ اِدبارِ دشمن چہ اقبالِ دوست۔)
(اگر دوستے را کند پاے بند، وگر دشمنے را کند سربلند،)
(ہمہ محض وا داست بیدادنیست؛ وگرمی کُشد جائے فریاد نیست۔)

قضا و قدر زان سدِ راہ بود
ـــ مگر در حقش مصلحت خواہ بود ـــ

کہ این مے چو گردد بہ خیلے کہن در آرند در انجمن، بے سخن؛
بدان تا چو گیرند جامے بہ دست از آن مے بہ یک جُرعہ گردند مست؛

بنوشند از آن ساغرِ عقل و ہوش،   وز آن پس بگویند با مے فروش

بیا ساقیا، آن شرابِ کہن   بہ گردش در آور دریں انجمن

بیار آن مئے کو نیارد خمار   کند مست ما را و ہم ہوشیار

مئے کان کند چشمِ پیری بصیر،   جوان را ببخشد ہنرہائے پیر:

بیا ساقیا، زان مدامم بدہ،   بہ جامے حیاتے دوامم بدہ۔

بدہ ساغرے تا سرایم غزل   بہ گوشِ غزالِ سرایم غزل:-

غزل

چو یوشع نہ ہندی زبان باشدے   در ایرانش صد داستان باشدے۔

گر او قدرتے بر زبان داردے   در ایران بہ ہندوستان باشدے،

زبانش یکے نغمہ پردازدے   کہ راہش گران تا کران باشدے،

چو مسعودِ سعدؒش گہر باردے   کہ از وے خجل بحر و کان باشدے،

ورش خود بہ ایران وطن بایدے   بہ شیراز یا اصفہان باشدے،

دلِ خامہ اش تا بیاسایدے،   چو حافظؒ یکے خوش بیان باشدے؛

نہ زین سان یکے بیزبان آیدے،   زبانش چون باستان باشدے؛

چو شہنامہ یک نامہ آرایدے   کہ خمسہ زیادت بر آن باشدے؛

ہمش چون سنائیؒ و سعدیؒ بہ دہر   حدیقہ و ہم بوستان باشدے؛

اگرچند ہند آیدے زاد و بوم،   ہمانا کہ در آن آوان باشدے

کہ خسروؒ، ہمان شاہِ ملکِ سخن،   بہ ہندوستان حکمران باشدے؛

وگر خیزدے از دیارِ دکن، همش خاستن آن زبان باشدے

که در آن زبان بر سریرِ سخن عصامیؒ شیرین زبان باشدے!

بدان تا به ایران ز هند آیدے همان کان چنین و چنان باشدے۔

وگر زایدے مادرش ناگزیر، همان زادنش آن گهان باشدے۔

که هم پارسی در زبانِ مغل چو جان در تنِ هندیان باشدے۔

گهے آدم من به هندوستان که هر سوست انگلیس و اردو زبان،

نداند کسے پارسی را که چیست؛ مرا بر چنین دَور باید گریست

که در پارسی نامه پرداختم، به طرزِ کهن تعبیه ساختم۔

مرا قدرتے نیست بر پارسی، گذشت است عمرم هم از سالِ سی۔

نه زاهلِ زبانم نه دانم زبان، ولے کوششے کرده ام بهرِ آن

که از عهدِ طفلی و تا این زمان دلم می کشد متصل این زبان۔

چو مشغولِ شعرِ عصامیؒ شدم

ز شاگردیِ او گرامی شدم؛

ز گفتارِ او طرح بر داشتم، چو پیشینیان سر بر افراشتم؛

به دل باز گفتم که هنگامهٔ بچینم ز آغازِ نو نامهٔ،

شروعے به ذکرِ جمیلش کنم ز نامش یکے غلغله افگنم؛

از آن رو یکے نامه پرداختم، پئے دوستان هدیهٔ ساختم،

همانا درین نامهٔ مختصر در احوال و گفتارِ آن پُر هنر

چراغے برم بر به هر گوشهٔ نگاهے بکردم به هر شوشهٔ،

که تا هوشمندانِ این خوش دیارہ چو گردند آگه از این شاهکار،

بدو التفاتے، که باید، کنند، ۳۷ "تلافیٔ مافات، شاید، کنند؛

بچینند از آن نامه هنگامهٔ، بجویند از آن نامه خوش کامهٔ؛
تقاضے کشایند کار آگہان به نامه و نامش به ہندوستان.

زبانم بود ارچه چون باستان
ز سر تا به پا اندرین داستان،

ولیکن بر آئینِ امروزه من نهادم سزاوار هریک سخن
رموز[علہ۱] و علاماتِ اوقاف را، چه از تقسیمِ نقطه[علہ۲] چه از شوشها[علہ۳]؛
به حسبِ معانی بیان نیز هم همه پاره[علہ۴] در پاره آورده ام.
هم ایدون درین نامه ثبت اوفتاد بسے بیت کان بستم طبعزاد؛
دو یک بیتِ شهنامه و خمسه هم در اثنائے گفتار آورده ام؛
ز گفتِ عصامی بسے بیتها به قوسین آورده ام هرکجا.

الا اے هنرپروران جهان،
الا اے حریفانِ کار آگهان،

من، از فرِّ توفیقِ پروردگار، بدین پارسی در چنین روزگار،
به تعریفِ آن فخرِ هندوستان، بگفتم آبا کامهٔ دوستان
درین عقد دُرهائے قیمت گران، چو دیباچهٔ، بهر آن گنجدان
که هست "انّ هذا لشیءٌ عُجاب" نباشد درین دهر او را جواب،
به گونش یگانه بود آن کتاب بدار د فتوح السّلاطین خطاب؛

علہ۱ Punctuation

علہ۲ Fullstop

علہ۳ Comma, Colon, etc.

علہ۴ Paragraph

عجب نے کہ بر صفحۂ روزگار — ہمین نامہ ماند ز من یادگار؛
اگرچہ نماید یکے چیز لیز، — بہ نوعِ خودش منفردِ ہست نیز،
کہ دیباچہ ہست و منظومہ ہم، — بہ نامِ عصامیؒ است موسومہ ہم؛
کنم پیشکش نامہ پیشِ شما — وز آن پس کنم التماسِ دعا۔

(بہ نامے کہ اوّل زدم خامہ را) — سر آرم بدان نام این نامہ را:
بہ نامے کہ نامش سرِ نامہاست، — بہ ذاتے کہ ذاتش ورائے ثناست،
یگانے کہ دارائے کون و مکاں است، — بلندے کہ بالائی وہم و گماں است،
نہانے کہ بود است سرِّ عیان، — عیانے ز پیدائیِ خود نہان،
ہمان کردگارے کہ دارائیش، — ہمان کارسازے کہ دانائیش،
بہ فہم و بہ علم و بہ وہم و گمان — ببیند مردم بہ قدرِ توان؛
بہ نامِ بدان ایزدِ بے مثال، — بہ شکرِ بدان ہستیِ لایزال
کہ درہائے رحمت بہ ما ان برکشاد — طفیلِ یکے سیّدِ پاک زاد
ز دستِ خود اکنون نہم خامہ را، — بہ نامش کنم ختم این نامہ را۔

چہار شنبہ ۲۷ ذیقعدہ سنہ ۱۳۵۵ ہجری
مطابق
۱۰ فروری سنہ ۱۹۳۷ مسیحی

یوشع

mind which led to his ultimate decision in 750 A.H. (1349 A.D.) to migrate to Mecca, never to see his native land again. He had no life's encumbrances and was loth to marry. Before taking final leave of Dawlatābād, he set his mind on the idea of leaving behind a souvenir in the form of a historical epic—a monument that would perpetuate his name.

The task, however, necessitated the collection and co-ordination of ample historical material. All that he had, even his own two Dīwāns, had been lost during the sack of Dawalatābād by Muḥammad-bin-Tughlaq. Nevertheless, he was fortunate enough to find a kind patron in the person of Bahā-ud-Dīn, the Chief Qāḍī at the Bahmanī Court in Dawalatābād. The Qāḍī was so impressed by 'Iṣāmī that he at once presented him to Sulṭān 'Alā-ud-Dīn Ḥasan Bahman Shāh, the founder of the Bahmanī dynasty in the Deccan (748 to 759 A.H. : 1347 to 1358 A.D.). In the course of the audience with the Sulṭān, 'Iṣāmī requested that he might be commissioned to poetize in Persian the history of Muslim conquest in India from Sulṭān Maḥmūd of Ghaznī down to his own time. The proposal having received the royal assent, he immediately set to work and in five months and nine days completed his epic, Futūḥ-us-Salāṭīn, a poetical history of India 12,000 verses in length. It was begun on the eve of 27th Ramaḍān, 750 A.H. (9th December 1349 A.D.) and completed in the morning of 6th Rabī'-ul-Awwal 751 A.H. (14th May 1350 A.D.).

'Iṣāmī's diction is very simple, his style unaffected and clear. Both for its poetry and for its treatment of history, Futūḥ-us-Salāṭīn could be ranked among the greatest works that have been produced in India. It is a work that teaches by lucid examples and by clear warning. It conveys in simplest diction 'Iṣāmī's emotions and experiences as polished by his artistic faculty.

I take the opportunity, afforded me in publishing my appreciation of this unique work, to tell my readers that the original text of Futūḥ-us-Salāṭīn, which has already been edited by me, may soon be published by the University of Madras.

A. S. U'SHA

PREFACE

'Iṣāmī Nāma is an appreciation in Persian verse of Futūḥ-us-Salāṭīn, a poetized history in Persian of the Muslim conquest of India, by 'Iṣāmī.

'Iṣāmī and his great epic, Futūḥ-us-Salaṭīn, have remained practically unknown for the last so many centuries that I deemed it desirable to introduce them to the public through the medium of this little poem. I have attempted to give therein a life sketch of 'Iṣāmī, the peculiarities of his work and his place among the Persian poets and historians of India.

" 'Iṣāmī " is the family name as well as the pen-name of the author of Futūḥ-us-Salāṭīn. His full name is not traceable anywhere in his work.

Iṣāmī was born at Delhi about 711 A.H. (1310 A.D.) with a line of ancestors going back to 'Iṣām who was a Ḥājib (chamberlain) at the court of Nu'mān-bin-Mundhir, an ancient king of Arabian 'Irāq. One of his ancestors, Fakhrul Mulk 'Iṣāmī, held a vizierate at the court of the later Abbaside Caliphs of Baghdād, and on emigration to India was honoured with a vizierate at the royal court of Delhi during the reign of Sulṭān Iltutmish.

'Iṣāmī's grandfather, 'Izz-ud-Dīn-'Iṣāmī, with whom the poet had been brought up was a Sipah Sālār (commander of the army) during the reign of Sulṭān Balban. 'Iṣāmī does not speak of his father, who perhaps died in 'Iṣāmī's childhood. When the eccentric Muḥammad-bin-Tughlaq transported summarily all the citizens of Delhi to the new capital, Dawlatābād (Deogīr) in the Deccan, about 726 A.H. (1326 A.D.), 'Izz-ūd-Dīn who was by then 90 years of age and his grandson, 'Iṣāmī, a lad of about sixteen, were among them; the old man however died at the first stage in the journey at Tilpat, a place about twelve miles in the south of Delhi. 'Iṣāmī unwillingly proceeded to Dawlatābād and made his home there.

'Iṣāmī appears to have lived at Dawlatābād for about 24 years, during which period he became in many cases an eye-witness to the monstrous atrocities committed by Muḥammad-bin-Tughlaq in the Deccan. The enormity of the miseries caused to innocent subjects made a profound impression on his sensitive

'ISAMI NAMA

By

A. S. U'sha'
University of Madras